

СЕНКА ДЕСПОТИЦЕ ВИДАНА НИКОЛИЋА И НАРОДНА ТРАДИЦИЈА¹

Предмет овог рада су релације између усмене традиције и писаног текста у роману *Сенка деспотице* које ћемо установити ослањајући се на рад Снежане Самарџије. Поставивши Ирину Бранковић у средиште приче романа *Сенка деспотице*, Видан Николић је приказао занимљиву поетску реконструкцију њеног живота. Покушао је да њен трагичан живот ослика са што више животне увјерљивости и што ближе историјској истини.

У свом роману Николић се послужио митским памћењем и фолклорним наслеђем. Мотиви усменог предања играју кључну улогу у обликовању приче, ликова и атмосфере у овом роману.

Интересантно је како је Николић користио усмена предања да би обликовао књижевну слику прошлости и дао ново значење историјским догађајима и личностима. Након ове анализе знаћемо о којим врстама и функцијама усменог стваралаштва је ријеч.

Кључне ријечи: роман *Сенка деспотице*, Видан Николић, мит, историја, усмена традиција, Јерина

УВОД

Усмено стваралаштво представља темељ културе и идентитета једног народа, као и темељну форму књижевности, нарочито у културама које нису имале развијено писмо. Имало је огроман утицај на каснију писану књижевност, предајући јој богату ризницу културног блага. Уз напредак културе и промјене у друштву, писана форма стваралаштва полако преузима првенство над усменим облицима. Али, записане ријечи нису тако лако и брзо могле замијенити усмено стваралаштво и богатство његових варијаната. Оба вида стваралаштва међусобно се прожимају и допуњују. Написани текст представља нови вид трајања усмене ријечи, јер у себе уноси сва сазнања до тада стечена у народној култури. Везе између ове двије манифестације стваралаштва биле су изузетно јаке. Драгољуб Павловић о вези између усменог стваралаштва и средњовјековних писаних споменика каже:

* sarenacmira@gmail.com

¹ Овај рад настао је у оквиру предмета Трансформација мита у књижевности.

Свака од ових двеју књижевности, и то баш када би препуштале место једна другој, вршила је на ону другу јак и оплођујући утицај. Тако је, на пример, наша стара књижевност феудалног доба, у моменту када је слабила и пропадала заједно са средњовековним нашим државама и средњовековним нашим друштвом, оставила у наслеђе нашој књижевности масу мотива које ће она прерађивати, не губећи при том везу са остацима наше средњовековне писане литературе кроз све време турске владавине (Павловић, 1954 : 8).

Значајан допринос српској култури, његујући елементе старих и нових мотива и чувајући на тај начин културну баштину претходника дали су, између осталог, Доситеј Обрадовић као представник просвјетитељства, те Вук Стефановић Караџић, Петар Петровић Његош, Бранко Радичевић и Ђура Јакшић. Оваква традиција наставља се и у наредним епохама, те се у епохи реализма посебно издвајају Стеван Сремац, Лаза Лазаревић и други. Између два свјетска рата настаје покрет под називом фолклорни модернизам (Деретић, 2007), који пред модерна струјања у књижевности ставља задатак да инспирацију за своје стваралаштво нађе у нашем фолклору и националним изворима мотива. Посебну пажњу завређују и Момчило Настасијевић, Иво Андрић, Бранко Миљковић, као и потоњи писци. Видан Николић² и његов роман *Сенка десјошнице* је предмет нашег даљег интересовања.

Циљ овог рада је да анализира релације између писаног текста и усменог стваралаштва у роману *Сенка десјошнице* Видана Николића, по узору на подјелу ових релација на четири типа коју је направила Снежана Самарџија у раду „Сказано, списано и написано. Српско усмено стваралаштво и писана реч” (2018). Занима нас и о којим врстама и функцијама усменог стваралаштва у роману је ријеч. Мотиви усменог предања играју кључну улогу у обликовању приче, ликова и атмосфере у овом роману. Интересантно је како је Видан Николић користио усмена предања да би обликовао књижевну слику прошлости и дао ново значење историјским догађајима и личностима.

1.1. О Видану Николићу и роману *Сенка десјошнице*

Припадајући рођењем сеоском амбијенту западне Србије, одрастајући у патријархалној заједници уз бројне народне приче, вјеровања, пјесме и предања, Видан Николић је, природно и логично, мотиве народног стваралаштва

² Видан Николић (11. март 1947. године, Заовине – 3. април 2024. године, Севојно) био је српски ерудита, филолог, универзитетски професор и књижевник. Написао је више научних студија, чланака и монографија. Писао је и прозна дјела међу којима су збирка приповиједака *Камен ђосинак* (1982), романи: *Враћа тријеха* (2005), *Сенка десјошнице* (1999), *Пријезда и Јелица* (2004) те збирка приповиједака *Уклеши извори* (2006).

Подаци о животу и стваралаштву Видана Николића преузети су са сајта Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу. Доступно на: <https://kg.ac.rs/doc/nikolicv020210taska1.doc> Приступљено 2. 2. 2025.

унио у своја књижевна дјела. Они су у његовим романима бројни и доминантни и чине особеност његове поетике. Кроз своје романе, Видан Николић је омогућио савременом читаоцу да оствари контакт са давним временима и начином на који се размишљало и живјело у средњовјековној Србији. Засновани на историјским чињеницама, које је Николић темељно проучавао, његови романи су обogaћени предањима и легендама из времена о којем је ријеч, и тиме су добили једну нову димензију приповиједања којом је писац приближио читаоцу данашњице вријеме и судбине његових јунака.

Роман Видана Николића *Сенка деспотице* (1999) јесте љубавно-историјски роман који своје темеље има у историјским подацима о животу српске деспотице Јерине Бранковић, која води поријекло из истакнуте византијске породице Кантакузина. Историјско вријеме у којем је живјела главна јунакиња романа је било трагично и судбоносно по даљу историју Србије. Такве друштвено-историјске околности утицале су и на сам животни пут Јерине Бранковић, који није био ништа мање трагичан него и сама судбина српске Деспотовине. У грађењу лика Јерине Бранковић, као и осталих ликова у роману, Видан Николић је, поред историјских чињеница, посегао за *мишолошким* памћењем и фолклорним наслеђем српског средњег вијека. Фолклорни мотиви играју кључну улогу у обликовању личности јунака, приче и атмосфере у роману.

2. ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ РОМАНА

СЕНКА ДЕСПОТИЦЕ И ЛЕГЕНДА О ЈЕРИНИ БРАНКОВИЋ

Историјско вријеме у коме се дешава радња романа *Сенка деспотице* припада периоду владавине деспота Ђурађа Бранковића (1377–1456). Ђурађ Бранковић је био други син Вука Бранковића и Маре, кћерке кнеза Лазара. Био је један од значајнијих владара средњовјековне Србије. Након смрти свог ујака деспота Стефана Лазаревића 1427. године, Ђурађ преузима титулу деспота и власт у Србији, а самим тим и бројне дипломатске изазове и проблеме у којима се деспотовина тада налазила. Током Ђурађеве владавине, Србија је била у сталним сукобима и под притисцима Османског царства са једне, и Угарске краљевине, са друге стране. Деспот Ђурађ је био приморан да преда престоницу Београд угарском краљу Жигмунду, да призна турску врховну власт и да Турцима плаћа велики годишњи данак. Границе његове државе биле су знатно сужене у односу на државу деспота Стефана (Спремић, 1994: 90–112). Губитком Београда јавља се потреба за изградњом нове престонице. Као стратешки најповољније мјесто за нову престоницу издваја се ушће ријеке Језаве у Дунав. Дозволу за градњу је, према неким изворима, султану Мурату II деспот Ђурађ скупо платио. Послао је кћерку Мару у султанов харем. Основа града имала је облик троугла. Са двије стране нова престоница Смедерево је била заштићена ријекама, а са треће ровом. Грађена је по узору на Цариград и била је највећа српска средњовјековна тврђава. Народ деспотовине је тешко поднио градњу нове престонице јер је морао да плаћа за њу

и да тешко кулучи. О тешком времену зидања Смедерева свједоче бројне легенде. О деспоту Ђурђу није створен култ, нема ни биографије, ни црквених пјесама које су му посвећене. Сматра се да је, сходно тешким околностима у којима је владао, био једна од најтрагичнијих личности српске историје (Спречић, 1994: 124–132). Недуго после смрти деспота Ђурђа, Турци освајају Смедерево 1459. године, када Србија пада под потпуну турску власт све до Првог српског устанка.

Историји је познато да се деспот Ђурађ Бранковић женио два пута. Забиљежено је да се други пут оженио Гркињом Ирином Кантакузин 1414. године. Њен отац је био Димитрије I Кантакузин, унук византијског цара Јована VI Кантакузина. Са деспотом Ђурђем је имала шесторо дјеце: Мару, Тодора, Гргура, Стефана, Лазара и Катарину. Претпоставља се да ју је отровао њен син деспот Лазар на Руднику 1457. године (Ласкарис, 1926: 106–107).

У градњи Јерениног лика у народним епским пјесмама велику улогу имало је и народно предање, те је важно указати на основне одлике ове књижевне врсте. Предања се налазе на „граници поетске фикције и стварности, овоземаљског и оноземаљског света, историјских догађаја и митолошких представа” (Милошевић-Ђорђевић, 1997: 25). Маја Бошковић Стули за предања каже да су „хибридна форма с умјетничким и животним функцијама”, која се јавља „у три основна начина исказивања (кратко саопштење, меморат, фабулат)”, она одговарају „трајним човјековим психичким функцијама” и инспирише их „човеково сусретање с изванредним и необичним” (Бошковић-Стули, 1975: 128). Она инсистирају на вјеродостојности исприповиједаног, те се зато у њима неријетко примјећују формуле „гдјекоји приповиједају, кажу, причао ми мој дјед...” Њиховом употребом стиче се утисак да је то о чему се приповиједа реално, доживљено. Догађаји који се у предањима приповиједају захтијевају додатно објашњење будући да превазилазе свакодневне норме. За разлику од легендарних прича, код којих је структура јасна, предања немају јасно омеђену структуру. Неријетко је сам приповједач учесник предања или пак главни јунак који приповиједа свој доживљај.

Разликују се митска или демонолошка, етиолошка и историјска и културноисторијска предања. Вук Караџић је предања подијелио на исти начин. Митолошка предања је дефинисао као казивања о „стварима којијех нема”, етиолошка о „постанку гдјекојих ствари” и културноисторијска о „јунацима и коњима њиховијем” (Милошевић-Ђорђевић, 1997: 210). Митолошка предања приповиједају о оностраним бићима и човјековом сусрету са њима. Имају за циљ да увјере оне који их слушају у постојање оностраних сила попут вила и демона који урушавају људски свијет. Зато су у овим предањима неријетка упозорења, савјети и мјере заштите од оваквих опасности. Борба са натприродним је тешка и не мора да подразумеје срећан крај. Етиолошка предања су ретроспективна (обично се користи перфекат и други глаголски облици којима се истиче прошло време) и приповиједају о настанку свијета, небеских тијела, многобројних појава у друштву и природи, објашњавају дјеловање

човјека итд. Као доказ да се говори о нечему што постоји узимају се елементи о којима се приповиједа (човјек, биљке, животиње). Историјска и културноисторијска предања приповиједају о историјским догађајима, завичају, држави. Они су постављени у историјску и животну ситуацију, при чему се истичу њихове предности и мане. Предања могу бити једноепизодна и вишеепизодна, али је прва наведена врста учесталија. Уколико је у вишеепизодном предању развијена фабула, приближавају се легендарним причама.

По народном предању њена владавина је била сурова. Том мишљењу допринијела је изградња града Смедерева, која је за српски народ била тешка због кулука и неплаћеног рада. Народ је деспотицу Ирину кривио и због дипломатске одлуке да кћер Мару уда за султана Мурата II (Пешикан-Љуштановић, 2002: 61–62). Према ријечима Љиљане Пешикан-Љуштановић:

Предање о Јерининој и Мариној кривици за породичну несрећу и политички слом Деспотовине нема историјског основа. Рајић, истина, сматра да је Јерина ненамерно допринела ослепљењу синова, пошто је, због похлепе, распродала смедеревске залихе хране и тако изазвала глад због које су грађани морали предати Смедерево Турцима (Пешикан-Љуштановић, 2007: 61).

Такво мишљење о Ирени Бранковић створило је плодно тло за разне приче и легенде које ће ући у живо сјећање народа и које ће заувјек деспотицу Ирину окарактерисати као злу и окрутну владарку, којој се зло према другима враћа у виду њене личне трагедије и даје јој ореол проклетства. За деспотицу Ирину, као и за њеног мужа Ђурђа, може се рећи да је била трагична личност која је дијелила тешку судбину тадашње Србије.

Оставши овако урезана у колективно памћење, слика о проклетој Јерини очекивано прераста у мит који у извјесној мјери почива и на њеном поријеклу:

Горки кулучарски зној и сузе налазе извор у деспотовој слабијој 'половини', у новој, младој, туђинској жени. Овде је лако уочити зачињање мита на прототипу хировите, сујетне, размажене жене, која вољу мушкарца ставља под своју. Народни гнев се довија да јој припише уверљив мотив: она себи гради дворе налик онима које је оставила у својој далекој, непознатој и, стога, додатно мистификованој и митологизираној постојбини (Ковачевић, 2006: 82).

Народно предање о деспотици Ирени (у народу прозваној Јерина) сачувано је у пјесмама, приповијеткама и легенди. Народне епске пјесме деспотицу Ирину карактеришу углавном као врло лошу жену („Два Деспотовића”, „Змај Огњени Вук осветио баба”, „Ђурђева Јерина”, „Јерина и Максимово рођење”, „Смрт војводе Пријезде”, „Облак Радосав”, „Ђурађ Смедеревац”, „Старина Новак и кнез Богосав”), док је само мали број приказује у позитивном свјетлу („Женидба Ђурђа Смедеревца”). Епска пјесма и народна легенда дају јој погрдно име Проклета Јерина. Епске пјесме дугог стиха, бугарштице,

углавном описују Јерину као смјерну и примјерену жену и мајку, што је најближе историјској истини. Десетерачке пјесме „Јерина и Максимово рођење“, „Смрт војводе Пријезде“, и „Облак Радослав“, описују Јерину као хладну, манипулативну владарку, коју мотивише жеља за моћи (Деретић, 2007: 385–388). У народним причама значајна је њена улога у подизању градова, гдје јој се приписују разне обавезе и зулуми наметнути народу. У народном сјећању Ирина остаје упамћена и као доминантна жена која је доносила важне државне одлуке, па јој се на терет ставља и пропаст деспотовине, коју, као странкиња, није очувала. Народно предање створило је од једне деспотице право чудовиште и у колективно памћење уткало недостојан надимак Проклета Јерина. У „Српском митолошком речнику“ забиљежено је да Проклетој Јерини и њеној обијесној вољи народ приписује подизање нових и поправку старих градова у деспотовини:

Мучно су се подизала та утврђења, сва о народном „круху и руху“, камење се додавало из руке у руку или се преносило на јарчевима. Све своје невоље народ је касније приписао недужној Јерини, која је с народом очекивала свиреп бич завојевача и доживела да види своја два сина која су Турци ослепили. Сви напори да се народ одупре Турцима били су узалудни, а затим је и њена политичка склоност да се повинује завојевачу појачала мржњу народа, који ју је драстично назвао Проклета Јерина. „Зло чинила Ђурђева Јерина, зло чинила, горе дочекала“ (Кулишић, Петровић, Пантелић, 1970: 258).

Предања је приказују у најцрњим бојама. Под градом Јелачом, на Рогозни, показују се два мјеста: на једном је сједила Јеринина сестра Јелица и ту ниче бујна трава, а на другом Јерина, гдје је трава стално спржена. Због тобоже почињених недаћа народу, Јерина и њен муж Ђурађ везани су „леђа уз леђа“ и бачени у море у коме и сада живе. Тек када буду ослобођени почињених дјела и других испаштања, окренуће се једно другом (Кулишић и др., 1970: 259).

Нова истраживања одбацују предања о Јерининој кривици и сукобу са синовима и наводе је као брижну мајку са помирителском улогом. Мит о проклетој Јерини проистекао је из периода градње Смедерева, града подигнутог за кратко вријеме уз велике жртве, као и из чињенице да је градња била под вођством Јерининог брата (Пешикан-Љуштановић, 2002: 61–62). Трагедија њеног личног живота није завршена само физичким нестанком, већ наставља да траје кроз усуд проклетства које јој додјељује народно предање и које не престаје до данас, нити може престати.

Поставивши Ирину Бранковић у средиште приче свог романа *Сенка десиошнице*, Видан Николић је приказао занимљиву поетску реконструкцију њеног живота. Покушао је да њен трагичан живот ослика са што више животне увјерљивости и што ближе историјској истини. На тај је начин покушао да Ирину Бранковић извуче из круга проклетства и читаоцима донекле приближи реалност њеног живота. У свом роману Видан Николић се послужио

митским памћењем и фолклорним наслеђем српског средњовјековља да би допринио живописности у роману, трудећи се да сачува и историјску досљедност.

3. СЕНКА ДЕСПОТИЦЕ ВИДАНА НИКОЛИЋА И НАРОДНА ТРАДИЦИЈА

Релације између усменог стваралаштва и писаног текста Снежана Самарџија (2018: 62–71) сврстала је у четири типа:

- 1) Интерполиране народне пјесме, гноме, дијелови веће цјелине из усмене књижевности у писаном тексту;
- 2) Теже уочљиве перифразе и разноврсне алузије из усмене традиције у писаном тексту;
- 3) Подражавање одређених наративних и стилских поступака усмене књижевности у писаном тексту;
- 4) Тематско-мотивско и стилско-изражајно фолклорно присуство у литерарном дјелу.

Користећи се типовима релација између усменог стваралаштва и писаног текста Снежане Самарџије као узором, у наставку рада настојаћемо да истражимо присуство усменог стваралаштва и начин његовог уплива у грађу романа *Сенка деспотице* Видана Николића (1999). Николић у свом роману причањем о знаменитом догађају у ствари чини да његови јунаци и њихова дјела постају дио народне традиције, постају дио фолклора, устаљени обрасци понашања и легендарна причања прерастају у митове, а митови су истините приче за онога ко их говори, као и за оне који их слушају.

Као и за писану књижевност, и у усменој књижевности „епски јунак није сводив на типско име” (Самарџија, 2008: 287). Стабилност епског сижеа утврђује се и кроз имена епских јунака, која су „и у епици вишеслојан знак, који активира одговарајући хоризонт очекивања” (Самарџија, 2010: 11). Чак и када је степен персонализације већи, „лично име изједначено је са типским својствима, а може обиљежити модел понашања, прихваћен или осуђен у одређеној средини. Женска имена су иначе у интеракцији са породичним и друштвеним статусом ликова” (Самарџија, 2008: 106). Иларион Руварац је вјеровао да су, због Јерининог учешћа у градњи Смедерева и сличности имена, „Јерини приписани *јелински* градови, чије су рушевине расуте по целом Балкану, и не само они већ и дела грчких – јелинских царица, од којих су неке биле 'таке, од који бог да те сачува'” (Пешикан-Љуштановић, 2007: 62). Име *Ирина* прилагођено је српском морфолошком и фонетском систему, те је народ, у жељи да Јеринин лик не представи као онај који доноси мир, већ супротно од њега, одабрао облик *Јерина*, додајући епитет *проклећа*.

Посматрајући и анализирајући Јеринин лик са различитих аспеката, намеће нам се компарација са кнегињом Милицом: обје су имале значајан утицај на породицу, али док су Милице додати само позитивни епитети и ка-

рактерне црте, а дјела описана као мудра и морална, Јерини народна поезија одузима чак и оно што историја памти као позитивно дјеловање у складу са одређеним људским начелима. Видан Николић у свом дјелу исказује неразумијевање за епитете које је народ додијелио деспотици, само зато што је вјеровао да кривац увијек мора бити неко са стране, па чак и када је за њих одговорност требало да сноси сам деспот. Баш попут Вука Бранковића, чијем лику народно предање додјељује епитет издајника, колектив ствара, прихвата и преноси идеју о томе да функцију несумњивог и јединог кривца може приписати једино лику византијске принцезе и истовремено српске деспотице, не марећи за трагичну судбину која ју је на крају свакако сустигла. За однос народа према Јерини и слику која ће остати укоријењена у народној традицији врло је важно што она удајом постаје једна од Бранковића. То ће у неким тренуцима постати важније од тога што је туђинка јер, док су Лазаревићи апсолутно позитивни, сви Бранковићи, па и Јерина, остају заувјек обиљежени „издајом” на Косову.

О судбини деспотице у роману нам се казује посредно, а приповједач тежи објективности износећи причу у трећем лицу. На почетку је приказана у предсмртном часу, затим о њој говоре Теофил и духовник Рафаило, а потом се перспектива приповиједања измјешта и фокус је на сјећањима Ђурђа Бранковића, који нам ретроспективно казује о његовом првом сусрету са Ирином Кантакузином у Солуну и о утиску који је оставила на њега: „У памет му је опет долазила деспотица Ирина и растанак са њеним братом Георгијем у Солуну. И сад, иако је сам, збуни се од помисли на тренутак кад је био „натеран” да ода своју тајну и призна Георгију да му је сестру, принцезу Ирину, видео другим очима” (Николић, 1999: 83).

Овај роман освијетлио је лик Јерине са једног сасвим другачијег становишта јер говори о њеном дјетињству и младости, посебну пажњу посвећујући тајновитој и снажној платонској вези са младим учитељем, захваљујући коме су она и млађа сестра стекле основно образовање:

Чим је почела нека тајна игра, која се одједном, неосетно, увукла између ово двоје искрених младих људи, који су на разне начине били упућени једно на друго, он више није могао да каже, онако као што је Исус говорио својим апостолима: ‘Идите и учите!’ Кад се ватра разбукта, тешко се гаси – знао је то учитељ добро (Николић, 1999: 143–144).

Касније, када се након много година Ирина буде вратила у Солун, и то као већ зрела жена са титулом деспотице, потајно се надала да ће сазнати нешто о свом некадашњем учитељу, али од њега није било ни трага ни гласа јер ће се као монах Иларион упокојити у манастиру.

Како С. Самарџија истиче, „фолклорни текст могао се преузети у потпуности или фрагментарно, али је увек препознатљив упркос свом новом контексту” (2018: 59), а у роману *Сенка деспотице* наилазимо на бројне примјере интерполираних умотворина:

„Зла чинила Ђурђева Јерина,
зла чинила, горе дочекала” (Николић, 1999: 468)

Учитељ Ирини и њеној сестри поставља једну загонетку, те овдје такође наилазимо на примјер интерполирања фолклорног текста у писани:

„Ја, роб, господару наређујем жустро
чим одбројим сате поодмакле ноћи:
Устај од сна и посла се хитро лати!” (Николић, 1999: 138)

На почетку деветог поглавља романа налазимо и једну пословицу:

„Ласно је камен у Дунав бацити,
али га је мучно извадити” (Николић, 1999: 272)

Када је ријеч о интерполираним народним пјесмама, јавља се у једном дијелу романа уметнута чобанска пјесма:

„Равно поље, жао ми је на те
што ми драги одшета низа те.
Ја се за њим јабукама бацам,
а он за мношћем каменом неће” (Николић, 1999: 88)

Занимљиво је да ће се истовјетни стихови јавити још једном током свадбеног обреда (1999: 138), а нешто касније Николић у текст свог романа интерполира још једну народну пјесму, овога пута везану за свадбене обичаје и њу пјевају принцези Јерини испред одаја:

„Добро лето види се с пролећа;
добра млада прве недељице” (Николић, 1999: 165)

Осим поменутих лирских пјесама, у једном дијелу романа уметнут је дио епске пјесме хајдучког циклуса „Старина Новак и кнез Богосав” (1999: 261). У пјесму гуслара стављена је и Мара откад су је обећали султану, те се и на овај начин у роману активира фолклорни слој (ријеч је о пјесми „Два Деспотовића”, чије стихове читамо у роману В. Николића).

Знатно сложенији однос испољава се кроз парафразе садржине усмених текстова, алузије или активирање специфичних стилских фигура или симболичког потенцијала појмова (Самарџија, 2018: 59). Када је отпочела изградња Смедерева и узела своје прве жртве к себи, народ је постајао киван, тражећи у Јерини кривца за тежак кулук и страдање радника, а жене кулучара су је често клеле. Мотив људске жртве како би се изградио град познат је из епске песме „Зидање Скадра”, а јавља се и овдје када живот изгубе три кулучара: „То су три мушке жртве које град узима у своје темеље, три крвне жртве да се град може одржати (Николић, 1999: 213). Видан Николић у свом роману *Сенка десетогодишње* прећуткује чињеницу да су Јеринина браћа била извођачи радова приликом градње Смедерева. Не зна се поуздано ко је био архитекта нове престонице, али Грк Теодор Спандућин, који је потицао из царског рода Кантакузина, истиче да је градитељ Георгије Кантакузин „утемељио и изгра-

дио из основа веома тврди град Смедерево" (Спремић, 1994: 124). Радове је предводио други Ирнин брат, Тома Кантакузин, а деспотици Ирнини је приписана кривица због свих мука и невоља које је трпио српски народ. Међутим, чињеницу да су Јеринина браћа учествовала у градњи Смедерева, као и да је додатне потешкоће и притисак створило наређење турских владара да престоница мора бити изграђена у веома кратком року, Николић прећуткује у свом роману. Народна традиција је и то могла видјети као један од разлога да Јерину негативно окарактерише, а писац овдје то жели да избјегне и да макар донекле уљепша слику о њој и исправи неправду која јој је нанијета.

Подражавање одређених наративних и стилских поступака усмене књижевности у писаном тексту могло би се означити као посебан вид односа између фолклорног фонда и написаног дјела (Самарџија, 2018: 66). У једном дијелу романа јављају се бројне клетве упућене деспотици Јерини. По свом облику оне заиста одговарају овим кратким усменим формама, али их Николић доноси у једном новом, другачијем руху, дајући им „ауторски печат”:

„Дабогда се Ђурђе и Јерина као два супротна лица бога Јануса на градској капији, никад не могла видети!

За кога гради?

За Турке!

Да је проклета с њима!” (Николић, 1999: 260)

Нарочите стваралачке импULSE давали су и бројни амбивалентни симболи изграђени током вијекова око небеских тијела, природних појава, дрвећа и биља, оностраних бића и виших сила (Самарџија, 2018: 69). Тематско-мотивско и стилско-изражајно фолклорно присуство уочљиво је и у литерарном дјелу Видана Николића. То се може видјети у бројним примјерима. Најприје, када се Јеринин и Ђурђев син првијенац разболи, помиње се народно вјеровање о бијелој гуји са драгим каменом на глави која чува љековиту биљку (1999: 185). Рецимо, прије него што ће Мара отићи у харем, Јерина жели да се постара да неће родити турском султану потомке који ће послуже нападати Марин народ и родну земљу и зато је води код траварке која јој даје различите напитке од којих се Мара готово разболи, али на све пристаје и слуша мајку и оца без пријекора и горчине. Деспотица се током романа мијења и досљедно прихвата различите народне обичаје и вјеровања, а врачарама и траваркама обратиће се и касније, када буде жељела да помогне ослијепљеним синовима.

Када јој се из турског ропства буду вратили ослијепљени Гргур и Стефан, она ће на све начине покушавати да им поврати вид. Водиће их код врачара, траварки: „Врачара Станија рекла јој је да треба спас тражити под једном травком. Несретна мајка је сазнала име, место и дан кад ваља поћи на пут да се синовима врати изгубљено” (Николић, 1999: 357); затим у бању на лијечење, уздати се у помоћ митских бића попут вила или се окренути народном вјеровању да млијеко дојиље може повратити очи несрећним јунацима: „Ваљало би да жена дојиља има непаран број деце и да су јој сва рођена жива

и здрава” (Николић, 1999: 365). Николић на овај начин жели да представи Јерину као жену која је након година проведених у Србији прихватила и народне обичаје и вјеровала у традиционалне методе лијечења радо их прихватајући када за њене синове није било другог спаса. Писац је Јерини дао топлину, мајчинску брижност и љубав, лишавајући је оне безосјећајности и суровости према сопственој дјечи којом су је даривали народни пјевачи стварајући представу о њој као о чудовишној жени без осјећања, морала и обзира. Он покушава да је у свом роману приближи народној традицији од које је усмена епска поезија неповратно удаљава и за коју заувјек остаје туђинка.

Николић, такође, детаљно описује традиционалне обичаје сватова као чланова свадбених поворки у средњовјековној Србији, са посебним нагласком на понашање невјесте, у овом случају Ирине Кантакузин. Деспотица се трудила да поштује обичаје средине у којој се нашла и да се у њу уклопи, прихватајући све што је тамо затекла. Већ прије свадбе размишљала је о томе како ће „гледати којом ће ногом прећи праг, како ће просипати жито из сита и бацати јабуку, како ће окретати накоњче и куд ће бацати младин венчић” (Николић, 1999: 122). Један од свадбених обичаја био је и да се мушко дијете поваља по постељи прије него што младожења дође како би се рађала само мушка дјеца: „Дечак се ваљао као ждребац по ливади (...) не знајући ни сам значење тог чина. Невеста га је дохватила по глави, пољубила и даровала му везену мушку кошуљу” (Николић, 1999: 129). Николић недвосмислено тежи томе да је прикаже као жену која се труди да се уклопи у патријархалну средину у којој се обрела, да прихвати традиционалне норме понашања и да буде добра супруга деспоту Ђурђу.

Само у једном примјеру народне епске поезије Јерина добија позитивне карактерне црте, и то када се појави у улози невјесте која поштује традиционалне обичаје. Пјесма „Женидба Ђурђа Смедеревца”³ једна је од ријетких гдје је она приказана као позитивна личност која наговара деспота да позове Србе на вјенчање, иако се Ђурађ противи јер је чуо да су „Срби кавгације и пијанице”:

Проклета Јерина испољава погубне намјере према потомцима, сиротињи раји, Ђурђу и његовим витезовима. Али, када се лик уклопи у околности јуначке женидбе са препрекама, императив модела нијансира особине Јерине као невјесте. Она остаје изузетно активан лик, разборити савјетодавац и мудри помоћник (Самарџија, 2010: 16–17).

³ Ова пјесма је привлачила пажњу наших научника јер се у њој казује да је Јерина Латинка, а не Гркиња. То, донекле, има смисла зато што су Ђурђе и Јерина боравили у том граду и зато што се памтио и долазак невјесте Ђурђевог сина Лазара у Дубровник. У то вријеме постојала је и одређена аверзија нашег народа према грчком, те није чудно што народни пјевач жели да промијени поријекло туђинке Ирине Кантакузине (Ређеп, 1990: 49).

Ипак, усмена традиција је памти као изразито негативан лик и та слика је у народној поезији окамењена и тешко промјенљива. Деспотица Јерина је индиректно или непосредно опјевана у одређеном броју пјесама покосовског циклуса. Оне пјесме старијих времена углавном је описују као супругу и владарку са умјерено негативним карактеристикама, без карактеристичног хиперболисања својственог народној поезији⁴. Упркос неправедним осудама народне традиције и чињеници да су јој народни пјевачи приписивали негативне особине, гријехове и охолост, ријетка су мјеста гдје се помиње као невјерна супруга⁵. Пјесме у којима се јављају умјерено негативне карактеристике Јерине које описују њен однос према дјечи у браку с деспотом Ђурђем заправо наговјештавају њене доминантно лоше, готово демонске црте карактера које ће временом све више излазити на површину. Овдје се могу истаћи пјесме „Јерина и Максимово рођење” и „Смрт војводе Пријезде”, гдје је приказана њена наклоност турској земљи и владару. Прва говори о шетњи и разговору деспотице са везирима. Слијепи Стефан је добио сина, за кога Јерина сматра да угрожава Османско царство и зато је спремна да жртвује живот тог дјетета, сопственог унука, не би ли се додворила турској власти. Да би се указало на малициозне особине деспотице Јерине, посредно се наговјештава да је она одговорна за смрт војводе Пријезде, иако историјске чињенице говоре да је она дошла у Србију тек годину дана након његове смрти. Пјесма је специфична јер прва помиње зулум деспотице због кога су српски племићи били принуђени да се потурче.

Јеринин лик се појављује и у пјесми „Облак Радосав” (СНП II: бр. 83) као изразито негативан и „својом тиранијом и прогонима она угрожава најбоље Ђурђево војводе и судбину Деспотовине” (Пешикан-Љуштановић, 2007: 59). Ова пјесма говори о томе да је Јерина крива за смрт многих војвода. Николић у свом роману помиње приче које су народом кружиле о Јерини и пјесме које су о њој пјевали, кривећи је за сва зла која су задесила Србију и Бранковиће. Када је у бањи боравила са тежњом да излијечи слијепе синове, могла је чути која јој се недјела приписују:

„Када је Ђурђе после смрти деспота Стефана пустио параеклесијара из Београда она је послала гласника да га убије.

– Она је из зависти убила војводу Кајицу.

– И кћер је султану дала. Никад то добри Ђурђе не би урадио” (Николић, 1999: 364).

⁴ Прва група пјесама обухвата шест епских пјесама и то три бугарштите и три епске песме кратког стиха, десетерачке: „Кад је Јанко војвода ударао Ђурђа деспота буздованом”, „Кад је Ђурађ деспот ставио Јанка у тамницу”, „Јерина, жена Ђурђа деспота, њезина братаница и Дамјан Шаиновић”, „Женидба Ђурђа Смедеревца”, „Дијете Лазар и Турци под Будимом” и „Слава Ђурђа Смедеревца”.

⁵ У *Ерлангенском рукопису* под бројем 18 налази се једина пјесма која у предмет своје тематике уноси мотив невјерства супруге – „Деспотица Јерина и Дамјан Шаиновић”.

Након смрти деспота Ђурђа и све ближе и извјесније пропасти српске државе, деспотица Јерина негира своје постојање, последице Ђурђеве смрти као да је и она престала да постоји: „Кад немам Ђурђа, нисам више ни деспотица, ни сестра, ни мајка, ни свекрва, ни баба, нисам више ни жена-удовица” (Николић, 1999: 462). Када је ријеч о идентитету жене у патријархалној заједници, она је у традиционалној култури нашег народа често сматрана нижим бићем које је у сваком смислу потчињено мушкарцу, чија је улога превасходно биолошка и она сходно томе треба бити везана за затворени простор дјеловања (за кућу и породично огњиште). Међутим, за деспотицу Ирину, у народној традицији, везује се представа о жени која се не потчињава мушкарцу, која неријетко одлучује умјесто њега и намеће му своју вољу, што је народ негативно окарактерисао и сматрао ју је злом и потенцијално опасном по српско племство и деспотовину: „Најзад, по титули и моћи којом располаже припада домену јавног и улази у забране мушке моћи и власти и узурпира их” (Пешикан-Љуштановић, 2007: 55).

Писац при крају романа настоји да објасни однос између легенде и стварности, да протумачи разлоге због којих народ Јерини никада није опростио гријехе и начинио од њеног живота и несрећне судбине мит у који се вијековима након тога вјерује и који је приказан у многим народним епским пјесмама: „Кад се над изгубљеном земљом надвила тама, лако је било да се помешају збиља и легенда”, закључује В. Николић (1999: 456). У времену које је услиједило стварала се легенда о деспотици, чинећи други српски круг њене трагичне судбине. Сенка деспотице била је заувјек проклета, те ни њена душа није могла да почива у миру. Као да је у легендама и пјесмама отпочела један нови, другачији живот у коме нема право на опроштај ни на покајање и гдје је издајник и највећи кривац, осуђен да живи са вјечном клетвом коју јој је народ пожелио.

4. ЗАКЉУЧАК

Предмет овог рада биле су релације између усмене традиције и писаног текста у роману *Сенка деспотице* Видана Николића (1999). У раду се тежило представи историјског лика деспотице Јерине и народног виђења ове жене, важне за српску историју. Поставивши Ирину Кантакузин у средиште своје приче, Видан Николић је приказао занимљиву поетску реконструкцију њеног живота, трудећи се да њен трагичан живот ослика што је увјерљивије могуће.

Запажено је да се у поезији, односно у митском памћењу и фолклорном наслеђу деспотица Јерина обично дефинише негативно и представља као сурова владарка („Два Деспотовића”, „Змај Огњени Вук осветио баба”, „Ђурђева Јерина”, „Јерина и Максимово рођење”, „Смрт војводе Пријезде”, „Облак Радосав”, „Ђурађ Смедеревац”, „Старина Новак и кнез Богосав”), док је само мали број пјесама приказује у позитивном свјетлу („Женидба Ђурђа Смедеревца”). Иако је у народу позната као проклета, тај епитет није задржала у роману.

У истраживању су наглашени дијелови у којима се Јерина истиче као велика жена, владарка и мајка, насупрот народном стваралаштву. Наведено је да се претпоставља да је узрок таквог односа према Јерини то што је била туђинка, која ће у епској биографији бити описана као главни негативац. Видан Николић је у роману желио да освијетли Јеринин лик са другачијег становишта, говорећи о њеном дјетињству, платонској вези са учитељем, односу са мужем, родитељима и дјецом. За разлику од представе Јерине као позитивног јунака само у ситуацијама када поштује туђе обичаје приликом удаје („Женидба Ђурђа Смедеревца”), Николић је указивао на то како је вољела синове, трудила се око њих, помагала да врате вид и слично. Пишући о њеној људскости и осјетљивости, истицао је и њену свијест о томе како је види народ, али ју је окарактерисао и као упорну и истрајну жену која, у историјски најважнијем тренутку, бива рационална и дјела разумно. Деспотица је, ипак, увијек била проклета, па је и сама, када је дошло вријеме смрти, знала да нема право на опроштај. Видан Николић је, користећи усмена предања да би обликовао књижевну слику прошлости, дао ново значење историјским догађајима и личностима, каква је била и сама деспотица.

Литература

- Бошковић Стули, М. (1975). „Народна предања – Volkssage – камен спотицања у подјели врста усмене прозе”. У: *Усмена књижевност као умјешност ријечи*, приредила Маја Бошковић Стули. Загреб: Издавачко књижарско поузеће Младост, 27–40.
- Вукчевић, М. (1934). *Ђурђева Јерина у традицији и науци*. Вршац.
- Деретић, Ј. (2007). *Историја српске књижевности*. Београд: Sezambook.
- Ковачевић, И. (2006). *Мит и стварност* (ур. Мирослав Нишкановић). Београд: Етнолошка библиотека.
- Кулишић, Ш., Петровић, П., Пантелић, Н. (1970). *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит.
- Ласкарис, М. (1926). *Византијске принцезе у средњовековној Србији*. Београд: Пешић и синови.
- Милошевић-Ђорђевић, Н. (1997). *Од како се земља охладила. Прозни облици српске народне књижевности и мале фолклорне форме*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Николић, В. (1999). *Сенка десиошнице*. Београд: Народна књига.
- Павловић, Д. (1954). „О подели наше народне књижевности на периоде”. *Прилози за књижевност, историју и фолклор*, 20, Београд, 5–13.
- Пешикан-Љуштановић, Љ. (2007). *Сћанаја село зајали: ојледи о усменој књижености*. Нови Сад: Дневник.
- Ређеп, Ј. (1990). „Ђурђева Јерина”. *Зборник радова наставно-научне групе за српскохрватски језик и југословенске књижевности*. Ниш: Филозофски факултет, 48–53.

- Самарџија, С. (2008). *Биографије њихових јунака*, књ. 27. Београд: Библиотека Књижевност и језик.
- Самарџија, С. (2010). „Усмени жанр и јунак у семантичкој активности”, у: *Ликови усмене књижевности* (зборник радова). Београд: Институт за књижевност и уметност, 7–28.
- Самарџија, С. (2018). *Речи у времену*. Београд: Српска књижевна задруга.
- СНП II – *Српске народне пјесме*, скупео их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, Књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије, у Бечу, у штампарији јерменског манастира, 1845. *Сабрана дела Вука Караџића*, књига пета, прир. Радмила Пешић, Београд: Просвета, 1988.
- СНП IPr – *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, књига друга, *Пјесме јуначке најстарије*, за штампу приредили Живомир Младеновић и Владан Недић, Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, 1974.
- Спремић, М. (1994). *Ђурађ Бранковић и његово доба*. Београд: Српска књижевна задруга.

THE SHADOW OF THE DESPOTESS BY VIDAN NIKOLIĆ
AND FOLK TRADITION

Summary

The paper examines the relationship between oral creativity and written literature, with special emphasis on Vidan Nikolić's novel *The Shadow of the Despotess*. Oral tradition represents the foundation of a people's cultural identity; however, throughout history, oral and written forms of expression have continuously intertwined and enriched one another. In this context, Nikolić's novel offers a contemporary interpretation of oral tradition within the framework of historical and romantic prose.

The Shadow of the Despotess is thematically based on historical facts about Despotess Jerina Branković, the wife of Despot Đurađ Branković, who has remained in folk tradition remembered as "Cursed Jerina." Under the influence of difficult social circumstances and forced labor during the construction of Smederevo Fortress, the people created a myth of Jerina as a cruel and haughty ruler. Nikolić, however, sought to challenge this distorted image and offer a more humane and historically faithful portrayal of her character.

Following the classification established by Snežana Samardžija, the paper analyzes four types of relationships between oral and written forms: the interpolation of folk songs and proverbs, paraphrases and allusions, the adaptation of folk stylistic patterns, and the thematic and motivational presence of folklore. Numerous folkloric elements are recognizable in the novel, including folk songs, riddles, curses, oral myths, symbols, and mythological imagery associated with oral tradition.

In his novel, Nikolić combines historical facts and mythical memory, reviving medieval Serbia through artistic representation. Thus, *The Shadow of the Despotess* becomes not only a reconstruction of one historical destiny, but also a literary dialogue with oral heritage, contributing to the preservation of cultural memory and a deeper understanding of the national myth.

Key words: novel *The Shadow of the Despotess*, Vidan Nikolić, myth, history, oral tradition, Jerina